

Brabantse Wal

1. Samenvatting

Hier is een opvallend contrast te zien tussen open, vlakke zeeleipolders en een hoge, besloten Wal. Bewoning vindt plaats op de Wal in een mozaïek van dorpen en steden, waarvan Bergen op Zoom de grootste is.

2. Karakteristiek

De regio Brabantse Wal wordt gekenmerkt door een opvallende afwisseling tussen hoog en laag landschap. Vanuit de vlakke, lage zeeleipolders in het westen van de regio rijzen de zandgronden van de Wal hoog op, met voor Nederlandse begrippen grote hoogteverschillen. De zeeleipolders zijn open en vlak, de Wal is daarentegen besloten en laat een mozaïek zien van steden en dorpen, landbouwgronden, landgoederen, heidevelden en bossen. Ten oosten van deze zone ligt een gebied dat vroeger bedekt is geweest met veen. Dit gedeelte maakt onderdeel uit van de regio Baronie. In haar huidige verschijningsvorm is het zandgedeelte van het landschap gevormd in de periode 1250-1700, de zeeleipolders zijn tussen 1600 en 1900 ontstaan. Op de hogere gebieden liggen verschillende landgoederen en buitenplaatsen.

Bergen op Zoom is de belangrijkste stad en het economische hart van de regio. De infrastructuur is op deze stad gericht, vooral de A4 en A58 en het spoor. Bergen op Zoom vormt tevens de toegangspoort tot Zeeland. Het Markiezaatsmeer is een afgesloten restant van de Oosterschelde, thans een belangrijk wetland. Watersport is er verboden; daarvoor zijn de Binnenschelde en het Zoommeer ingericht. Vliegbasis Woensdrecht is nog steeds prominent aanwezig in de regio.

Vanuit de kerncentrale Borssele loopt een 380 kV hoogspanningsleiding door het gebied langs het Schelde-Rijnkanaal om vandaar noordelijk van Bergen op Zoom verder te gaan.

Foto Paul Paris

3. Ontstaan van het natuurlijke landschap

3.1 Pleistoceen

De Brabantse Wal is een markante rug op de grens van het Brabants Massief of -Plateau. Het reliëf is veroorzaakt door de Schelde, die het plateau erodeerde, waarop de vrij steile rand ontstond. Later zijn aan de voet van het plateau veenlagen gevormd en is er zeelei afgezet. De afzettingen op het plateau zijn oude rivierafzettingen, bestaande uit klei en zand, daterend uit het begin en het midden van het pleistoceen (2,5 miljoen jaar geleden tot 10.000 jaar geleden). De klei is gebruikt door de pottenbakkerijen in Bergen op Zoom en de steenbakkerijen in Halsteren, Ossendrecht en Woensdrecht. In latere perioden van het pleistoceen is over de rivierafzettingen dekzand afgezet. Deze werd in de laatste ijstijd door de overwegend westelijke wind aangevoerd vanuit de drooggevallen Noordzee.

3.2 Holoceen

Ongeveer 10.000 jaar geleden kwam een einde aan de laatste ijstijd en begon het holoceen, de huidige geologische periode. De temperatuur steeg, het werd vochtiger en de open, vrijwel boomloze vlakke veranderde in een gesloten bos. De zeespiegel steeg en op plaatsen met een slechte afwatering kwamen moerassen tot ontwikkeling waarin veenvorming plaatsvond. Dit breidde zich over grote oppervlakten uit en bedekte uiteindelijk een groot deel van de huidige regio, met uitzondering van de hoogste delen. Het veen aan de oostkant van de regio is vrijwel geheel door de mens vergraven (zie regio Baronie). Ten westen van de Wal is het land gedaald door klink, oxidatie en moeraning.

Hierdoor kwam het land zo laag te liggen dat de zee het gebied overstroomde en bewoning lange tijd niet mogelijk was. Pas na 1700 waren de kwelders zo hoog opgeslibd dat er delen bedijkt konden worden. De bodem in deze jonge polders bestaat uit zeeklei. Ten zuidwesten van Bergen op Zoom werd het verloren gegane land niet opnieuw bedijkt. Hier bleef de vorming van gorzen en schorren doorgaan tot de aanleg van het Zoommeer.

3.3 Landschappenkaart

Op de archeologische landschappenkaart behoort de regio tot het Kempisch zandgebied, Jonge zeeinbraken en het Zeeuws-Zuidhollands kleigebied. Daarbinnen zijn dekzandvlakten, dekzandruggen, hellingen, droogdalbodems, kwelders, krekken en prielen als landschapszones onderscheiden.

4. Bewoningsgeschiedenis

4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Tot ongeveer 1200 was de regio niet dicht bevolkt. Het was een moerasgebied, waar slechts de hoogste delen van het zand bovengruut staken. Wel zijn al vroeg in de prehistorie mensen in het gebied geweest, getuige vondsten uit de middensteentijd. Toen was het gebied nog veel toegankelijker omdat de veenvorming nog niet was begonnen. Ook zijn er aanwijzingen dat het gebied al aan het einde van de ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd bewoond was. Waar nu Bergen op Zoom ligt, bevond zich in de Romeinse tijd een veenmoerasje dat waarschijn-

lijk dienst deed als offerplaats. Onder de geofferde voorwerpen bevinden zich munten, miniatuuramforen en een enkele barnsteen kraal. De vondsten dateren uit de eerste drie eeuwen n.Chr. Bewoning was er in die tijd ongetwijfeld ook, op de overgang van Brabantse Wal en Scheldedelta. Ook uit de Frankische tijd (vroeg-middeleeuwen) zijn enige sporen van bewoning bekend.

4.2 Middeleeuwen en nieuwe tijd

Omstreeks 1200 nam de activiteit van de mens toe. De Schelde had contact gekregen met de Honte en waterde via de Westerschelde af naar de zee. Via De Kreek stond Bergen op Zoom in verbinding met de Oosterschelde. Het veengebied aan weerskanten werd bedijkt in de 13de eeuw, maar was al eerder ontgonnen en bewoond. In de zandgebieden die niet door veen bedekt waren, werden nieuwe ontginningen gerealiseerd vanuit centra als Bergen op Zoom.

Op zandgronden moet flink bemest worden om een goede opbrengst te krijgen. Daartoe gebruikte men stalmest, die vermengd werd met heideplaggen of bosstrooisel. De akkers lagen in een brede strook aan de westkant van de zandrug van de Zoom. Er bestond een evenwicht tussen de hoeveelheid bouwland, de hoeveelheid grasland (weiland en hooiland) en het areaal heide. De heide was belangrijk in het systeem, omdat men er de koeien en schapen liet grazen. Door het eeuwenlange opbrengen van stalmest werden de akkers langzaam maar zeker opgehoogd en kregen de bijeen liggende akkers een enigszins bolle ligging. Op sommige plaatsen zijn deze open, bolle akkercomplexen te zien. De bodem, die soms wel uit meer dan een

Foto Ed Kil

meter uit opgebracht materiaal bestaat, heet es- of enkeerdgrond. Er dreigde altijd het gevaar van verstuing van de heide, die daardoor zelf onbruikbaar zou worden. Dergelijke verstuingen kennen we op verschillende plaatsen in de regio, zoals de Borgvlietsche Duinen bij Bergen op Zoom en de Kriekelareduinen bij Putte. Om dit te reguleren werden de rechten en plichten van de inwoners binnen de dorpsgemeenschap of gemeynde bepaald: hoeveel schapen men mocht weiden, hoeveel karrenvrachten pluggen er van de grond verwijderd mochten worden, hoeveel turf er gestoken mocht worden, welke bijdrage er geleverd moest worden aan de gemeenschappelijke voorzieningen, zoals de wegen, waterlopen, enzovoort. Na de Franse tijd kwam het eigendom van de gemeenschappelijk gebruikte gronden bij de gemeente.

De in de regio gelegen dorpen en het omliggende dorpsgebied op de wal hebben alle vergelijkbare ontwikkelingen doorgemaakt. Vanwege de nabijheid van de Schelde vond er ook scheepvaart en handel plaats, vooral in meekrap – een gewas waaruit rode kleurstof werd gewonnen voor het verven van kleding. Woensdrecht was in de middeleeuwen een vrij welvarende plaats.

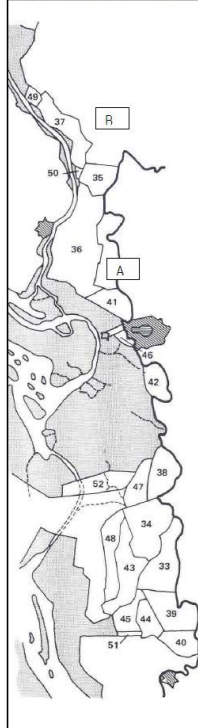
Selnering en verving

Belangrijk voor de ontwikkeling van het landschap was de veenwinning. Na het in cultuur brengen van de gronden, trad een onomkeerbaar proces van klink en oxidatie op, waardoor de bodem daalde. Daarnaast werd in de middeleeuwen op grote schaal veen afgegraven voor de zoutwinning (selnering). Zoutwinning was in de middeleeuwen een belangrijk en rendabel bedrijf. Op plaatsen waar zeewater in contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op. Het veen werd vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. De zoutwinning had grote landschappelijke gevolgen, omdat door het vergraven ervan de zee steeds makkelijker het land kon binnendringen. Tal van overstromingsrampen waren het gevolg, waarbij verschillende dorpen verloren gingen. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw werden delen van het verloren gegane land, 'het verdrongen land van het Markiezaat' opnieuw ingepolderd. Ten oosten van de regio is op grote schaal turf gewonnen. Hierop wordt in de regio Baronie ingegaan.

De polders

Het laaggelegen landschap aan de westkant van de Brabantse Wal is in de loop der eeuwen aan grote veranderingen onderhevig geweest. Dit kwam doordat de Schelde zijn loop verlegde, maar ook doordat het landschap veranderde door de ontginningen (bodemdaling) en selnering. Overstromingen in 1570 hebben het toenmalige polderlandschap volkomen veranderd. Een groot deel van het herstelde landschap ging opnieuw verloren in 1682.

De polders aan de westkant van de Brabantse Wal

Bedijkt na 1682:
 49: Becluspolder (1869)
 37: Eendrachtspolder (1698)
 50: Rampolder (tweede helft 19^e eeuw)
 35: Oud Glymespolder (1688)
 36: Auvergnepolder (1693)
 41: Theodoruspolder (1785)
 46: Ceertruidpolder (1860)
 42: Augustapolder (1787)
 52: Hoogerwaardpolder (1911)
 47: Caterspolder (1861)
 38: Prins Carelspolder (1728)
 34: Zuidpolder van Woensdrecht en Oud Hinkelenoord (1685)
 33: Noordpolder van Ossedrecht (1685)
 43: Nieuw Hinkelenoord (1801)
 48: Van der Duijns polder (1861)
 39: Zuidpolder van Ossedrecht (1741)
 40: Kabeljauwpolder (1768)
 44: Nieuwe Zuidpolder (1809)
 45: Vlijtpolder (1860)
 51: Grenspolder (1892)

Oudere polders:
 A: polder Oud en Nieuw Beijmoer (1609)
 B: de polders bij Nieuw-Vossemeer, Nieuwe Hetpolder, Mattemburg, Schuddebeurs en Boerengors (1609):

Bron: Renes, 1985

Alleen de polders van Nieuw-Vossemeer, de polder Oud- en Nieuw Beijmoer bij Halsteren en een kleine Stadspolder bij Bergen op Zoom bleven toen gespaard. Nadien werd de bedijking met succes ter hand genomen en kreeg het polderlandschap langzaam zijn huidige vorm. De geschiedenis van de landwinning is nog heel duidelijk in het landschap te herkennen aan de opeenvolging van polderdijkjes. Door de komst van het spoor over de Kreekrakdam naar Zeeland in de jaren 1860 werd het slikkengebied tussen Woensdrecht en Zuid-Beveland in de decennia daarna ingepolderd. Een aantal van de polderdijkjes is in het begin van de 20ste eeuw verhoogd met zogeheten 'muraltmuurtjes', bestaande uit betonnen elementen. Met de opening van de Schelde-Rijnverbinding in 1984 werd de inrichting van dit gebied voltooid.

Landbouw

In de oudere zeekeulpolders komt een mozaïek van akkers en weilanden voor, hoewel de akkerbouw overheerst. Grasland ligt in de lagere delen van de regio. Tot diep in de 19de eeuw was de teelt van meekrap van belang. De verfstof werd uit de wortels gewonnen in speciale gebouwen, de meestoven. Hiervan zijn er nog enkele in het gebied bewaard gebleven. Tegenwoordig is meekrap verdwenen als gewas. Het Agro & Foodcluster West-Brabant is in de afgelopen jaren ontwikkeld nabij de suikerfabriek. Ossendrecht was het centrum van de cichoreiteelt (een koffiesurrogat) en de verwerking daarvan.

4.3 Recente ontwikkelingen

Het verschil tussen de Zoom en de polders is goed herkenbaar in het huidige landschap. De Zoom kenmerkt zich door de hooggelegen zandrug met een kleinschalige inrichting, dorpen, bossen en landgoederen. Dit gebied onderscheidt zich van de open zeeleipolders waar verspreide bebouwing en rationele perceleering voorkomen. Opmerkelijk is dat in een relatief klein deel van de regio ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden, welke voor het grootste deel buiten de regio liggen.

Ruilverkaveling	Oppervlak (ha)	Periode	% in regio
Kruisland-Wouw	9607	1978 - 2000	2,1%
Westland	1809	1955 - 1967	28,4%
Auvergnepolder	990	1987 - 1998	33,4%
Ouwervelden	910	1960 - 1966	33,6%

De oude wegdorpen, bestaande uit een langgerekte bebouwingsstrook aan beide zijden van de weg, zijn in de loop van de 20ste eeuw vaak gegroeid, waarbij komvorming optrad. Een forsere groei heeft Bergen op Zoom meegemaakt, dat thans bijna aan Halsteren is vastgegroeid. Ten zuiden van de stad hebben Woensdrecht/Hoogerheide en in mindere mate Ossendrecht uitbreidingen ondergaan. De Kalmthoutse Heide maakt onderdeel uit van het Natura 2000-gebied Brabantse Wal en van het Nationaal Park Grenspark De Zoom-Kalmthoutse Heide. In het poldergebied vormen de A4, die in delen tussen 1976 en 2014 is opengesteld en de Schelde-Rijnverbinding met de Volkeraksluizen, nieuwe en duidelijk zichtbare infrastructurele elementen. Ook de hoogspanningsleidingen die vanuit Borssele en de Amercentrale lopen zijn niet te missen. Het Markiezaatsmeer en enkele daaraan grenzende polders hebben een Natura 2000-bestemming gekregen. Watersporters mogen niet op dit meer komen. Daarvoor zijn vooral de Binnen Schelde en het Zoommeer geschikt gemaakt. Langs en nabij de Schelde-Rijnverbinding, vooral langs de Kreekraksluizen, bevinden zich twee windmolenparken, waar in de komende jaren nog turbines aan worden toegevoegd. Iets noordelijker hiervan, ter hoogte van de Prinsesseplaat ligt een ander park. De turbines zijn beeldbepalend in het open polderlandschap.

5. Specifieke thema's

De steden

Bergen op Zoom (51.000 inwoners) is al eeuwenlang de belangrijkste plaats van de regio. Het ligt strategisch op de Brabantse Wal. De nederzetting ontstond op de plek waar een kreek in de Schelde

Foto Jos Stöver

uitmondde en enkele wegen samenkwamen. De plaats werd het bestuurlijk centrum van het in 1287 tot afzonderlijke Heerlijkheid geworden Land van Bergen op Zoom. De stad kwam tot bloei in de 13de eeuw, toen de veengebieden ten oosten van de stad werden ontgonnen. Er werd een afwateringskanaal vanuit dit veengebied gegraven, de Grebbe die via Bergen op Zoom afwaterde op de Oosterschelde. De stad ontwikkelde zich tot een handelscentrum waar belangrijke handelsgoederen als wol, laken en meekrap op de markt kwamen. Omstreeks 1330 werd de eerste ommuring gebouwd, waar de Lievevrouwenpoort onderdeel van uitmaakte. Begin 16de eeuw volgde de vergroting van de St.-Gertrudiskerk en de bouw van het Markiezenhof. Het havenkwartier werd ook binnen de vesting getrokken, naar ontwerp van Van Coehoorn. Na 1530 nam de betekenis als handelsstad af, toen de Westerschelde de rol van monding van de rivier overnam en de Oosterschelde ging verzanden. De haven van de stad werd moeilijker bereikbaar. Bergen op Zoom bleef echter een belangrijke stad, door haar strategische ligging en door haar meekrap- en aardewerkindustrie. Er was een uitgebreid stelsel van verdedigingswerken. De vesting werd na 1868 ontmanteld en maakte plaats voor een ruim patroon van straten, wegen en plantsoenen. In de 19de eeuw vestigden zich onder meer ijzergieterijen en suikerfabrieken in de stad. Tot 1940 volgden uitbreidingen naar het zuiden (Zeekant) en ten oosten van het spoor (Gageldonk). Na 1945 vestigden zich meerdere grote industrieën bij de stad, die voor veel nieuwe werkgelegenheid zorgden. Industriegebieden treffen we aan rondom het knooppunt Zoomland en aan de Theodorushaven in het noordwesten. De stad werd via de A58 en later de A4 aangesloten op het landelijke netwerk van snelwegen

en groeide door, nu ook noordwaarts richting Halsteren via de wijk Noordgeest. De laatste uitbreiding betreft de Bergse Plaat, een opgespoten stuk land in de Binnen Schelde. Het centrum van de stad is beschermd stadsgezicht. Vanaf 2018 wordt de oude vesting in kleine delen van de stad weer hersteld.

Landgoederen, bossen en lanen

Al vroeg zijn op initiatief van de heren en later markiezen van Bergen op Zoom bossen aangelegd. De bosaanleg op de Wouwse plantage (zie regio Baronie) begon al in 1504. De bossen zijn voor een deel op voormalige heidevelden en stuifzanden aangelegd, deels gaat het om veel ouder bos. Het grootste deel van de bossen in de regio is aangeplant in de 18de eeuw, zoals de landgoederen Dassenberg, Zoomland, Mattemburgh, Le Pavillon en het Moretusbosch van kasteel Ravenhof. Grote delen van deze landgoederenreeks zijn na de Tweede Wereldoorlog door de uitbreidingen van Bergen op Zoom bebouwd geraakt. De bossen bestaan vaak uit productiebos met naaldhout en eiken. Zoomland kende dit ook en bestond daarnaast uit gras en bouwland met plaatselijk kleinschalige percelering, lanen, houtwallen, struweelbeplanting, relicten met heide, gefixeerde stuifzanduinen en moerassen. Het noordoostelijk deel is een coulisselandschap, bestaande uit natte graslanden en beemdgronden, doorsneden door lanen met eiken, laanbeplantingen en singels.

Op de reliëfrijke landduinen op de randen van de Wal komt oud eikenhakhout met stoven voor, zoals Schoelieberg bij Huijbergen en Vinkenberg bij Woensdrecht. Bossen in het kleigebied zijn onder meer de Maai en het Pottersbos bij Moerstraten.

Naast bossen komen op de Wal ook houtwallen van spaartelgen en voormalig hakhout voor, zoals de Bremberg, de Nieuwe Molen bij Halsteren en het gebied rond de Balse Dreef.

Defensie

De vestingwerken van Bergen op Zoom zijn nog zichtbaar in het verloop van singels en straten. De Waterschans, het Ravelijn op den Zoom en het Anton van Duinkerkenpark zijn herkenbaar gebleven.

Bij Halsteren werden in het midden van de 18de eeuw twee oude forten Roovere en Prinsen opgenomen in een verdedigingslinie die van Bergen op Zoom naar Steenberg liep: de Zuiderwaterlinie. Hiertoe behoorde ook het geheel verdwenen fort Moermond, dat ten zuiden van fort Pinsen lag. De laaggelegen terreinen aan de oostkant, waaronder de veenontginning De Halsterse Laag, konden als inundatiegebied fungeren. De verdedigingslinie werd in 1827 opgeheven.

Woensdrecht is landelijk bekend vanwege de Vliegbasis van de Koninklijke Luchtmacht. In de jaren 1980 was sprake van de komst van kruisraketten met kernlading die hier zouden worden gestationeerd. Dit is uiteindelijk nooit gebeurd omdat de Koude Oorlog eindigde. De basis is nog steeds in gebruik en is een grote ruimtegebruiker in de regio.

In de bossen van de Brabantse Wal liggen een militair oefenterrein en de voormalige Koningin Wilhelminakazerne. Deze laatste fungeerde na sluiting een tijd als AZC. Delen zijn tegenwoordig in gebruik als politieacademie, de rest is gesloten in afwachting van betere tijden.

Literatuurlijst

- Henderikx, P.A., 1987: *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum (Hollandse Studiën 19).
- Kluiving, S.J., N. Brand & G.J. Borger (red.) 2006: *De West-Brabantse Delta: een Verdrongen Landschap Vormgegeven*, Amsterdam (Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies 7).
- Leenders, K.A.H.W., 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde; ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350)*, Zutphen.
- Renes, J., 1985: *West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschaps-onderzoek*, Waalre.
- Vermunt, M.J.A. & H.L.A. van der Kallen 2012: *Opgravingen in Bergen op Zoom*, Utrecht.

Bron: CBS (1:50.000)

1:225.000

Landschapsvormende functie	Elementen en structuren in het huidige landschap BRABANTSE WAL
Algemeen	<ul style="list-style-type: none"> • Opvallende landschappelijke overgang polders-Brabantse wal <ul style="list-style-type: none"> - Open, rationele zeekleipolders - Besloten zandlandschap op de wal - Steilrand westzijde wal, erosie door Schelde • Idem aan oostzijde bij duinvoet • Voor Nederlandse begrippen spectaculaire hoogteverschillen en uitzichten • Paraboolduinen oostzijde wal
Landbouw	<ul style="list-style-type: none"> • Vrijwel niet ruilverkaveld, gave percelering • Rationele percelering in zeekleipolders • Her en der voorkomen van essen/bolle akkers met kleinschalige, onregelmatige percelering op Zoom met perceelsrandbegroeiing
Bosbouw en natuur	<ul style="list-style-type: none"> • N2000: Brabantse Wal, Grenspark de Zoom – Kalmthoutse Heide <ul style="list-style-type: none"> - Oude bossen, veelal bij landgoederen - Heidevelden en vennen - Stuiwandrelicten
Wonen	<ul style="list-style-type: none"> • Historische stad Bergen op Zoom • Wegdorpen op de Zoom, sommige fors gegroeid • Verspreide bewoning in de polders
Waterstaat	<ul style="list-style-type: none"> • Schelde-Rijn kanaal met Kreekraksluizen, Oesterdam en windmolens (zie ook verkeer) • Dijken buitenwateren, her en der Muraltmuurtjes • Sporen achtereenvolgende bedijkingen polders
Defensie	<ul style="list-style-type: none"> • Zuiderwaterlinie, o.a. <ul style="list-style-type: none"> - Vestingwerken Bergen op Zoom - Vesting Steenberg • Vliegbasis Woensdrecht • Scheldevanger, observatieposten voor bommenwerpers
Delfstofwinning	<ul style="list-style-type: none"> • Selnering: verloren gaan van land, dat later successievelijk is ingepolderd
Verkeer	<ul style="list-style-type: none"> • Spoorlijn Roosendaal-Vlissingen met stationsgebouwen en Kreekrakdam • A4/A58 met knooppunten, N289 • Schelde-Rijnkanaal c.a. (zie ook waterstaat) • Markiezaatsmeer
Bestuur	<ul style="list-style-type: none"> • Grenspalen op rijksgrens
Recreatie/sport	<ul style="list-style-type: none"> • Watersport Markiezaatsmeer met voorzieningen
Landgoederen en buitenplaatsen	<ul style="list-style-type: none"> • Landgoederen op hogere gronden (zie ook bosbouw), met bossen, lanen en huizen, bv Mattemburgh

Hebt u vragen?

Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl

De regiobeschrijving van de Brabantse Wal maakt deel uit van Panorama Landschap – Karakterisering van de Nederlandse Landschapsgeschiedenis in 78 regio's.

Panorama Landschap is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is ontwikkeld in het kader van de Visie Erfgoed en Ruimte. Bij het samenstellen van de teksten is gebruik gemaakt van – en voortgebouwd op – het project 'Landschappen van Noord-Nederland' van het kenniscentrum Landschap van de RUG, en de 12 provinciale rapporten van het project Ontgonnen Verleden, van het Ministerie van LNV.

Tekst: Edwin Raap

Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
Maart 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.

Deze publicatie kunnen wij op dit moment nog niet toegankelijk aanbieden. Zie ook cultureelerfgoed.nl/toegankelijkheid.